

ЭН ЧОККУ ҮЕДЕ — ООН ЫЦАЙ СОҢГААРЛАТТЫНМАС

Сүт-Хөл шалбаа, Сүмбер-Уула тей турар шагдан бөгүнгө чедир Тыва чуртувус ажыг соогу, изиг халыкыны-биле болун, тыва кижинин үрө-сэддывизин бүдүн-бүрүнү-биле камгалат, кадагалат келген. Ылангыч оон арга-арымы, тайга-сыны болгаш хову-шөлдери беримчелиг-ле. «Тандым турда, тандаш-ла мен, тараам турда, тодуг-ла мен» деп ол алган-йөрөөл чоран.

ТӨӨГҮНҮН ОДУРУГЛАРЫНДАН. Монго-ловед академик Б.Я. Владимирцев мында деп демдегээл: «Чингис-Хан 1207 чылда уламга баштапчылары-биле эжелдерин уламчылал, Енисейде моол эвес сөөк-аймак «арга-арыг чоннар»-ле, обратарже болгаш кыргыстарже улуг огул Джунжин аг-шерин-биле атыртыпкан. Чингис-Ханнинг кол со-рулгазы болза, оң талдан хеп-хертер окталып келир шавар халыашкындан болун камгалалы, Енисей кавказынын салды орук-тарын холга быжылган алыры. Ол үеде та-раан ул чөреге хөй-биле астуру турган. Мусульман болгаш уйгур салдыжыларын күсели-биле ол чагай тараан Моолче өөр-түп келген чүвө-дир. Оон-биле чөргөштүр-книш болгаш өлүк-биле «арга-арыг чонна-ры» курту база бай-байлак».

ЧЕР-БИЛЕ ХОЛБАШКАН ПӨРЭЭЛДЕР. Ден, Буга дагыры. Частин башкы айнда да буга бажыга аалдыч чурткачылары чыгып келген дагыр. Далгандан кылган буга, шарыны дүрүзүн буганын бажыга черге хөп каар. Бир эвес лама келген болза, бүдээл бүдээл, жызы-бүрү уткаларды су-дур-ларыном почмун, оран-тандыга өргүл кылып, үнүш-дүжүт элек, мал-маган эки чыл ажарын йөрөөр. Хам кижжи хогурган турган болза, хамилар аргылап, оран-тандыгына чалбарып, саңын салып, оран-танды ээинге өргүл кы-лар. Саңы чөргөп-биле чалбышталдыр одалкаш, минар үс, чагы сүдүлдер кудуптар. Артышты болгаш өске-даа аш-чөмнүн дээжини отка салыр. Кырган улус сүтү, артыш холаан хымырааны (аржааны) чаптып ча-барып:

Эки чөмнү дээжин-дир —
Эриниң чүвөгө амзаталдым.
Эртен хайындагы шайымны
Усту-дур, башкы тадым,
Ак баштык Бай-Тайдым...

ЧЕР АНДАРДА ПӨРЭЭЛ. Тараа үнүгү дег шөлдү шилип, кайып буга суун ундурп болурун баш бурунгар шийиле алыр. Ылап ажырбас-тыр дээш, озук, хуурек-биле буга казып, сумун, арык кылдыр. Тайга-тандынын хар-чамы арты, узун моруу хемнер чүгүл баллары билек-ле, ийи хонтуу чап лаап каан-каш, кымыл-бүт сугтарга- туртуптар. Суг-таттыр чер көвүп чорда, ийи шарыны тонай, ыгыржакташ, хөндүргөзөш, тергелиг де-мир андааны-биле андыр турп бээр. Шары бажы мунарга, ол-бо тендичеп чүткөн шарылар хеп илдики бичи кижиниң бүдүн кызарга, карак чажы чаакты куду соок-соок борборайын башкы турар доор...

Улагды берген тараа чажыкчызы йөрөөл салып чалбарып:
Уруг-дарыг чүреккүр болуң.
Улуг үде бүдүрүң болуң.
Каккан саңында,
Кадак дег болуң.
Туткан саңында,
Дугай кирсин.
Ат-ынаа могавазын,
Андаан чидиг болуң.
Чер андыртыңыр болуң.
Чер чедирткенин турзуң.
Чаашкы-додуң
Дөргүктөп эрсин.

Төөгүңүң аас довуң-даа, салгалдан салгал дамчан аас тогалында ном-дөмдөрдөң алып сомурурга, көшкүн амдыралдыг ада-ызыгууруусу чер ажал-агымын база эки билдир чоран.

1998-2001 чылдар эң чоокку үс, ол биеке өз көрүшкүңүң. Бо эвези хуусаанын дургу-зуңда республиканы кризистен уштурууну, оң бажыг хөгжүдөзүн хандырынын со-гулда бүдүрүзүнү программаны Тыва Респу-бликаны Президентин Ш. Д. Ооржак Россия-нык шылгаралыг экономистеринин, эртем аймакчыларынын база республиканын дур-жулгазын ажылгап, ажалдан кылган. Чон ол программаны шилип алган.

Тыва Республиканын Көдрө ажал-агыг болгаш аш-чөмнү эвези еске ямылар, ве-домстволар-биле кады чер ажылынын продук-туларын бүдүрүн бижиктирп доктадыры-нын программаны президент программанын-га дүшүрт бөлөктөп тургускан. Оон кол со-рулгазы болза, тараа бүдүрүн 40-50 муң тонна, картофель болгаш ногаа олуртурун, ону ажаап болбазырадырың, кадагалан шжжарың көвүдөдери.

Көдө ажал-агыг бараанынын бүдүрү-чүдери аргар реформаны чорударынын хөй ар-га-хөндөрлөрүн ажылгап турар, Республика-

Бо чүдүлдү бижип белеткээрде, Б. Я. Владимирцевтин «Чингис-Хан» деп номун (Горно-Алтайск, Ак чечек, 1992), «Тыва улустун алгыш-йөрөөлдери» деп дептерин (Тыванын ном ундурер чери, Кызыл хоорай, 1990) ажылгадым.

Аралчор ОКСР.

Солуннарга хамаарыштыр СОНУРГАЛДЫ КӨДҮРЗЕ...

Сөөлү үеде чөпөн чогаал туржук, солун, сеткүлү ном-чүрүңга сондууларын сол-чүдүл чылдын-ла чавырып, ном-чүкчүдүрүн сонургалды дө-кө-ка-ла муулаанын үнүч ту-рар солуннарын тиражтары херечилеп турар. Чинээ, «Шиниң» 1995 чылда 15 муң-дан бөгүң 4500-ке келгенин азы үш ажыг катаң саңы эвезжээниин чылдаазарың чү-дө-дүр.

Бирээде, солун шарлаар саа-зын, будук чүү-хөөңүг орток-уезиниң хун бүрдө ой көк-өскөндө, шийде, оон ур-жуундан үнгөн солунуң эр-төөңе акша четевизинде, чо-пун чагыдың, сатың алтар ха-рың шинээ чогуңда. Уште, өк-мө-оразың чүдү, чаманың чө-чүкчүдүрүн болгашың каңсы дөңгөлдүр, амгы солуннарда номчуңу дег солун чүвө үн-чөстөр шүтүчү үнүч тур-чү-дүр чүвө кырында амы-лында дүшкөн, хажытыңың-чыңгыр кижилер-да бар-ла. Ила үчүп турар матрал-ларда колдуу рек-матрал, чарлаалдар (чижэ), «ЦА» э-

ТЫВА ДЫЛЫВЫСТАН ЧАМДЫК ЭСКЕРИГЛЕР

Бистиң төрөөн тыва дылвыс чоңуустуң чангыс-ла дылы болуп, оон кол-кол бижир, адаар, ажыг-ла аян-чурумнары, дүрүм-сагылгалары колдуун-да сагытанып, турумчуп доктап берген. Тыва дыл күрүнө дылы кылдыр бадикаттыңан бээр элөөн үдү эртен. Ынчалза-даа дылвыста ам-даа будуглазынын, шийтирлесе чогуур айтырылгар эвээш эвес.

Ам бадиктал кылдыр бо-думуң чамдык эскерилге-римни чижекте киирип, ону кижизигиле хайгаарап кө-рөзүңер:
Бирээде, тыва дылда кадыг болгаш чымчак дем-дектериг сөстөрүн шын бижирин болгаш апап чугаа-лаары сөөлү үеде аажок бу-дуглазынарың. Кадыг, чымчак демдектериг сө-стөрүн 1950-1960 чылдарга чедир колдуунда шын би-жин, апап, ажылгап келген хире чүвө. Оон хеп-хөргөт «бөдүңүтүң, хастырыг чок, бижиринге өгит...» дээн чижиктиг боллааларга даянып, алгаш, чамдык журналистер, чогаалчылар саалааларга, бир чамдык кижилер, эртем-деннер ону дөңгөй каангап байдалыг. Олар, чижээлээр-ге, «азрга кирип ыштаар» дөңгөй «арга кирип» деп, кадыг демдек чоң-ка-да-й-жирге, оок уктазы билдин-тир-дир, а номчурунүң анын тарымтыр шын ном-чуп адалаткы...» дээн хөй-кө-вирлиг эгелден улус.

Ол-ла хөвээр кадыг, чым-чак демдектер ук турар ужурулг сөстөргө демдектер бар-даа, чок-даа кылдыр будуглазынын бижип, ном-чуп, ажылгап туруп берген. Ону солун, сеткүлдөрдө, харын-лаа, мырылал өөр-дигте номнардында-даа тып, эскерип болур бис. Бо хун-нерде бөзүн Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шини теат-рының чанында «Аргада чыыш» деп (кадыг демдек чок) улуг кара кылдыр ча-рлап алган тур ышканыл бис. Ону кижжи баштай номчаап, «Кандыг-бир арга ажылга-лаңда болган чымш-тыр ла!» деп-даа бодай бээр чорду.

А херек тырында кадыг болгаш чымчак демдектериг сөстөрүн, чүлө оларга бижип каан турар, ам шын сагыш, номчуп, апап болурун дараазында чижектерден кө-рүңер: Ат—аат—аат: ат (эки азы чер алы), аът (мунар аът), аат (уруг адып чайгаары). Мында кадыг демдек чоң-ка-да-й-жирге, оок уктазы билдин-тир-дир, а номчурунүң анын тарымтыр шын ном-чуп адалаткы...» дээн хөй-кө-вирлиг эгелден улус.

Эрткен чылда республика-ның транспорт инспекциязы автотранспортка лицензия бээринде ангыда, автооруктарга озал-ондакты болдурбазының талазы-биле то-даргай ажылдарны чорудуп турар. Ам ол инспекцияның 1997 чылда кы-лып чорудуп келген ажылдарына кысказы-биле доктаап көрөй.

Эрткен чылда республика-ның транспорт инспекциязы автотранспортка лицензия бээринде ангыда, автооруктарга озал-ондакты болдурбазының талазы-биле то-даргай ажылдарны чорудуп турар. Ам ол инспекцияның 1997 чылда кы-лып чорудуп келген ажылдарына кысказы-биле доктаап көрөй.

1996 чылдың сентябрь 23-те Республиканын транспорт инспекциязын «Авто-ранспортка озал-ондак болганын үчүдү чорутуп турарың» дугайында 53 дугаар-лык дүжазынын күсөлдөзүн хунчү-не КИАИ-биле ка-

Анда 32 кижик иришкен «Чаа чылдың согунары» дээш ышкып, оок мурунда болуп турган маргыдалаалар тилекчи болган эң шымыр дээш спортчуларын шилд тургаш кириштирген. Ын-чангап бо улаада эвээш сал-гың-даа болза, шымыр чак алычылары киришкен ма-милда дыкка солун эртен-Тундөөлөр баа эки. Ийи кижик Ондар Адмыг биле Михаил Оюн дөлегей чө-рө-

Эр улустуң аразына Адмыг Ондар (Шызыл-ин 5 дугаар колоазының өө-өн-ничкян) чемпионона. Орел хоорайга эртен чылы Россия чемпиононада ол ийи-чө-рени алган. Адмыг бол-урун трешер Орела чемпи-она Михаил Оюн анык аткан. 15 хардыг, Чадаана чурттуг бо оок көсүк чедишикинери

МЭЭН ДЫЛЫМ — МЭЭН ТЫНЫМ

«Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тыванын дээри дег арыг, бора-хектин дээри дег өтүкт, алдын-сарыг сыгырганың ырлаары дег элдептиг, төрөөн дылым! Сенде хову-шөлдөриң дөмгөнери, тайга-тан-дының бедиктери, кылаң хөлдөриң оожум-топтуну, оран-делегейниң өйт-сигениниң айдзы, ан-менниң алгы-кышкызы синген. Өргүн көвей улустарың дылдарынын, аялгаларынын аразыңга мөңгө шагда хомус-тун үнү бооп чангыланып чор, өлчөй-кежиктиг, хайыралыг, тыва дылым».

Шулуу САТ.

Уште, орус дылдан үле-герлеп алган азы оуудур-ган чамдык сөстөрүн алаар-дын хажыдып, амгы-даа, ке-лэр үениң-даа салгалдарын өскөр, соора алдын, кижиз-дип турар таварылгалары-выс база бар. Кижилерниң ара-ачаларынын аттарын ба-за ыпчаар орусчуду алап, Сагаанович, Ородович... деп турарымыс база хажыдыш-кын эвес ирги бе?

Дортте, аккыр, көккүр, сөөккүр... дээн ышкыш сө-стөрүн дөстөр «к» деп үжүккө төнгөн болганда, оларга ийи «к»-биле бижир-ин чөштүг хире, а чугаагап, кеңээки, авакы, угбакы дээн чижиктиг сөстөрүн дөстөр айкы үнерге төнгөн бол-ганда, оларын чангыс «к»-биле бижирин база чөштүг байдалыг. Ынчангап чамдык солун, сеткүлдөр-ден эскерип көөрге, олар-дын кайызы-даа канчалдыр-да бижиркен болгусулар.

Беште, ышкыжал —ыш-кашул—ышкыш чүл-шөңил

Пассажирлар аргыштырып турар автобустарга транспорт инспекциязы лицензия бер-бейн турар-даа болза, пасса-жирлерин аргыштырып ту-руун, чүкүтү канчалар сооруң хуураын хышаар эргелек, 1997 чылда пассажирлар аргыштырып турган ийи ав-тобуска озал-ондак болган, бир кижик өлгөн. 3 кижик би-лигилан, бурууду чола-чыларын хемчөөн алган. Чүкү сөөртүп турар азы пассажирылар аргыштырып кылдыр көрө чарган чола-чылар дараазында докумен-тилерин ийи-лаа бодуна ач-чоруур ужурут:

— рейсе үнерде эмчи шийчилгезин албан эртен турар ужурут;
— сервис дентери, ТО-1, ТО-2 өрткениң дугайында демдегел албан турар;
— бодуну маршрудч ийи-лаа салгыр. Чижээлээр-ге, Кызыл—Төли аразына пассажирылар аргыштырып кылдыр лицензия алган болза, чүдө ол рейске чө-руур.

Бистиң республиканын до-вискөрүлде чангыс Федера-ция орук бар, ол М-54 «Ени-сей» Красноярск—Эрэнтик Чаган-Тологай аставазын че-дир автоорук болур. Мину-сик—Кызыл—Чаган-Толо-гай чедир бо автоорукту 8 орук-сөптөгө-тулдү эргелед-ери апап аргылап, тулдү, сеппен турар. Бо орукка тус-кай хайгалды транспорт инспекциянын талазында тургускан. Оон-биле чөргө-лөнтүр тус черин орукта-рынга хайгалды чорудуп, улуртукчуларга 6 бижик-материалды чыгарып берген. 4 протоколду тур-гаш, улуртукчуларга админ-страцияны хөмчөгүн оонаган. Агаар транспортка түп-төп хыналдарын 1997 чыл-дың июлга чедир чоруткан. 17 кижик аттестацияны эртен, «Тываның агаар шугумна-ры» оорукниң тилекче Р-Ф-тиң Чижине прокурорунун ай-

Моңу мурунда чылдарга деннөөр, улуртукчулар, сайгаргычлар, арат (тараачын) ажыл-агыйлык кижилер транспорт инспекциянын ажылыга чан-чыгын, боттары үезинде лицензияларын кылдыртып ап турар. Республиканын транспорт инспекциянын талазында автооруктарга озал-ондакты баш удур болдурбас талазы-биле боттарынын талазында дөң-шөт хөмчөгүн ап, шимчегер ажылдан турар апарганын демдегээр апаар.

Маргыдалың тилекчи-лери февраль 7—12 хүнө-ринде Москвага эртер Рос-сия чемпиононадыг кирип, алаа тилкөөр Европа чемпи-онадыга кирип.

Сөөлү үеде Тываның ча аджылары, иланың эр-ду-улус көсүк чедишиктер-де болуп келген. Амык оолдар дүрүлгөлдү ча аджыларыны ажып турарына апарган. 1997 чылда Рос-сия чемпиононадыга «Чаа согу-нар» деп маргыдалыг Тыва-ның элэди оолдар коман-ды бириг черин алган, Бо чылдын база олар эң көрү-нүлүг болур дээринге иле-гел улуг. Бо бүгү чедиши-кинер бистин трешерлериниң кызык амзаткылыг, Ылангыч Е. В. Тутатико болган В. М. Намчыл-оолдун ийи амы бөдү үрө-түңгө-дүг ажылдап, аразында шы-ды спортчу демдөдө чоруд-ду турар. Бо ийи трешер-лерин спортчулары бот-бот-тарына төлөнтү улурданыч-чылар дээрин ула-дараа эртен турар маргыдалар — оок херечин.

С. БАЛЧЫН.

Спорт болгаш дыштанылга ЧАСПАС АДАГЖЫЛАР КЫМНАРЫЛА?

Кызылга ар болган хөргөжөн улус аразыга респу-бликаның бириг дээн ча адырыга маргыдал чөокта чаа болган.

Ийги чери бо улаада Михаил Оюн алган. А үжүк-чө-дө — республиканын Уругдарынын спорт школазы-ның трешер Эрес Даба.

КАИ дыңдадып тур ОРУК ТАЙГЫРДА

Кышкы үдө мамн. на-багат башкарып деп чүе чүдөн артык паррыдаар. Маңа орукун болгаш агаар-бой-дустун байдалы салдарлы болуру чугаажок. Тайгыр орук, туман-шаң чолаачы кышкыдан каш дактыр кичээгилер болурун пезээр. Тайгыр орукка чезе-даа тормоштаа ол мамнаны бурнунаар чугуудалып апаар, ылаңгы оор черлерге конууч оварымчалык болбос болза хоржок дээрин арга-дурулга кире берген чолаачылар билдир. Мындый байдалдарын өөрөшүн көрүшпаша, чолаачылар белдирлерге, чадаг чорумалдар эртер черге, хөй-ништинги транспорт доктар черлерге онза оварымчалык болуру чугула.

Дүргөдөшкүнн шын шилип ал, таарымчалык аяктыгы дээр-ле, орукка оозал-ондакта болурун башкыча мадараыладыр. Орукту байдалын шын үнелеп, көстүрүүн байдалын барымдалап, тайгыр черлерге дүргөдөшкүнн өзөгөдип, харын-даа доктарды чыгы чортуп чораш өртсө, экиз-ле ол.

Чаа чылдың эге айы соок, туманын, боранын болган. Акылдан каанкан гав-хөйчү бууду орукту дүй туртп алгаш туртпаш. Бичанга оозал-ондакта болу бээрн ында. Январын 15 хонуктарынын дүргүзүндө Кызылга 26 орук оозал-онда болган. Аңаа 3 кичи амгы-шындаа чырылган, 5 кичи амгы-буру черинин бертин-ништинин алган.

Тротуар чок черлерге улуустар орукка кылашпашы бээрн чолаачы кичи утпаша чугула. Биды черлерге кичээгилер күтөгөдир черек. Бир өвөс чадаг чорумал кичи орукту чадаг кичилер өртп болбос черден кечки олурган болза, чуну-ндаа мурунда ол шимчен чоруп олурар хөлгө шаптарга болурун башкыча кызылдар ужурулук.

Бо чылдын январь 13-түн кезегинде «РАФ-223» автомашинанын чолаачысы Эдуард К. дээрин Калинин кудумжунда чөөн уш-шынги чоруп олурар. Геологическая кудумжунда белдирин чырык чок орукка орук кечки шаптака шафк сөөртүр бар чораш чадаг чорумалдарын тавараан. Орук оозал-ондактын түн-өлөндө, Э. В. Хомушук болган № 11 школанын өрөөнүнүн 11 харык С. А. Саая ол-ла черини ыш-биле бартаар. Республиканын төп эмнегезинге уран чүдү үчүнчелерин сүргүлү, 19 харык Э. Э. Хомушук берте байдалдыг чедирен. Оозал-ондактын чылдагаанын ичелге чорашкан турар. Ээрик чылдаг чорумалдар орукка айылаачы байдалы болурун турарлар. Кол нуруузунда ындыг кичилер уг-шынги чидирин, бут кырында кылаштар шинэ кызылгар-латтыган болулар. Оларын харазын-биле дыкка хөй орук оозал-ондакты болтулар турар. Январь 11-нин кезегинде Комсомольская кудумжунун оруунга ээрик Донгак деп хамаатын автобус үстүргөн. Когараан кичини эмнегезге чыгыттыган.

Чадаг чорумалдарын орук чуруму сагывас чорупу кичээгилер чогуу баш оозал-ондактын чуну келдирин чылдагаан болуп турар. Январь 8-нын өрөөнине Кочетов биле Интернациональная кудумжунун белдиринге, светофорун кызыл мезданн көрө тура-ла, орукту кечки баа чораша, 21 харык С. Б. Монгуш деп херезен «РАФ» маркалыг микроавтобука үстүргөн. Январь 2-нин дүзүткенин. 01 шак 30 минутта М-412 марк. машина А 18—67 ТВ нурун дугарыг автомашинаны башкарып чораша Д. С. Олуп дээрн Кочетов — Гаганн кудумжундарын белдиринге учур кел чыккан. М. С. Монгуш дээрин башкарган 0400 АВ дугарыг ВА3-2106 автомашинага орук чылалп белдиринге үнелениле, орук оозал-онда болган. Тунелениле Д. Ойлуштун хөзө бертинген. Чолаачыларын кайызы-лаа ээрик. Январын он беш хонуктарынын дүргүзүндө Кызылга машина-балгаты ээрик башкарып чораша 90 чылаачы туган.

ИГОРЬ ЕЛИЗАРОВ. Кызыл хоорайтын чыгарга черинин ХХЗ. зинде КАИ инспектору, милициянын улуг лейтенанты.

САКТЫЫШКЫН — ДИЗИГ ЧУГААЛАР

Кылаачкагга мыл хааржак иштине чыткан эрти помпарым ацдара-дүцдөре ужен оварымга, элей берген сазынаар уштунуп келди. Топтан көрө бээрине, ашык шаамад Ийн-Тал суура кырган-ачамын мекке чугаалап берген сактыышкынары болду. Ур чытканыдан чамдык жүктер баламы-даа берген болза, сактыышкынын кол маалдырлары кадагалаттынын артын калган.

Кырган-ачам конууч чугаакыр, ак сеткилдиг, эш-өөрүнге хүндүлөөчөл кичи чораша. Ону Монгуш Сайзак дээр. Ашылаңда хурейин, 64 мөгөнч аразынга ачыр-дачыр тутууч, шаңалдыг черин аи тургулаан. Мөгелер дугайында чугаалай бергенде, саздыкыстай бээр. Удурун безин утуптар. Чадаанага оваа даган черге хүрешке, дискон кемдеткеш, чорту хүрештешти берген. Көдөгө дайын соонда. Бугаев мөгө онаан улай-улай ооктап турар бээрге, содагалын каапкан. карак чивеш аразында ооктап-дыр. Боду 70 харылаңда «кызыл-дугаан» чүе. Ам кырган-ачамдан дыңдап бичжээ чүүлдерини бичин дизиг чугаалап кылдыр бички көрөйи.

Монгуш Чанман

Оң-биле Чадаанага хурейин турган, таныкын алган мен. Узузумаар дурт-сынын, мойну, доңмөстери чоон, хөй аргаларыг мөгө-ле болган. Чыда олур чылаан өвөс. Оваа даган черге черин довураа доудуур-ла хүрешке мен. Хайдыг, 8 мөгө аркында кайтыккан, даштгы черге ушкан, дискон кемдеткеш, хүрешти сооктакан мен. Чанман шугул үлү. Оң соонда Кызылга каш-даа шугул чүе. Мээ бир өскөргөн чүе. 1943 чылда бол, мөгө Бегзи-Хуурак: а октаккан, жүкүрлөшкөн чүе. Сөөлүлө пардактага С. Тока: «Чадаана хүрээниң улуг ламасы, ноя мөгөз, аялар, семс лама бир-ле доктар» деп бичжээ. Ол аркы-ла шыга дүшпөс хөй болду.

хурейин магадап мен. Девири бир-ле онагай. Чөдөн дээрке ийн чылдыгы хөре текеш, ужуку ораң азыр кун-ла. Девиш барган, дөмөк ээлин ийн холу-биле чыкалган, мөгө салыкчынык чыныга кезек кылыр-тап көрүп турар. Чогуу хүрежи бергенде конууч катпагай, дүрөн хурейин чаңчыдыг. Мээ өскөргөн — Байыр. Арылаң Чамыяк суларым оокташ. Донгак Бегзи-Хуурак ооктакан чүе. Сөөлүлө оң салым-чоку нударанчыг болуп, яла-шыткелге оваашкан деп дамчыр чугаа дынаан мен.

Ооржак Маргаажык

Мындыг таварылганы сактын көрөйи. Кызылга чүе. 128 мөгөл 4 мөгө артыкан. Бирээни чөөн дөмөктөг, мажаалай дег улуг орус мөгө Рванов артыкан. «Рвановчө» чүе. Маргаажыкты салычар деп бир-ле кичи алгырды. Мөгө салыкчылары иш-чаар кылды-даа. Ону чыра тэркеш, черге чыгыр башы каар болган. Маргаажык карак чивеш аразында Рвановту бутташ, арыг оокташ. Маргаажык шугулган.

четкен. Ол каш удаа кызалдагы таваржып чораша-даа, мөгө адынга толентиг бооп артыкан.

Арбак оглу Лопсан

18 харылаңда каржы-домкун ноянар мөгелери-биле хүрешке, шугул өгөдөш. Чадаанын Хайдыг Угурда ноян тудган 32 мөгөн шилээ, өжөгөрөн Лопсан-биле чаңгыстап хүрештирген. Түнелениле—шугулган. Элең үе эртенде, өйт-кежи аары, холу билимчестен шаг болган. Бир катан Чадаанага оваа даган черге тыва, моол 123 мөгөн хүрештирген. Базы-ла Лопсан шугулган.

Донгак Бегзи-Хуурак

Алыс Улуг-Хем оодлары, бот-боттарыныгы деткичер чордувус. Кожуура, Кызылга-даа калы хурейин турдувус. Ол ортумак дурт-сынын, артык өрт чок, шилтеке мөгө чүе. Кара күжүк магадап мен. Эгиз содамын чыкканыдан алган, содагы-даа мөгөн эй сои келеш, конууч дүрөн чыа тудулар. Алыс чүрү Хендерте. Дайын соонда республика надымырлары ул чык шугулганы чугаалаарга-ла, чегич. Ол Балчы-оол Донгак, Шочуурук, Арылаң-Чамыяк ишкан мөгөлөрүн ооктап чораша. Сөөлүлөдир Семис-оол Сарыларга оокташкан, содак-шугулаан белке берген. Ук мөгө республика черегин маргалдаа каш удаа шугулган. Салган дамаачан тыва хүреш ол-дур.

Мандиш оол БИЛЕН-ООЛ.

Гонорары «Шыңаа артырдым».

ӨНДҮР ТАНДЫМ ЫДЫК ТУРЗУН

Микробтар узуткаар үнүш

Тыва чоңун бойдус-биле харылаачы үе-дүптөн туруп келген. Ол таварылга өвөс. Чуртувус иш-шаандыг бээр арыг агарар, хемсер, хөлдери, кара суугар, аргары, дагыра-биле аадаржып келген. Бичанга бойдузустун оңаай талаалары, национал бот-тускайлаң аажы-чаң, мөзү-бүдүш хевиреттеринерге аажок уауу салдарын болган.

Этнопедагогикада чоңун салгап келген сагылгаларында, уезы-чаңчыла-дында, байырларынды, оюн-тоглаанында бойдуздук кичиндиге узакка кон-чүг эки илереттинген.

Тыва этнопедагогиканын үндөзлөкчизи К. Б. Салжактын сөөлү чылдарда улусчу педагогика талазы-биле аякка-чорудулаачы калбарын, Тыванын школаларында улуг деткичени ап турар. Ол «Тыва улусчу педагогиканың хөжүмдөз» деп ному Тываның педагогика артеминде улуз баамы болган. Ук акыл-дүң соон дарый, улусчу кичилелдер база көстүп өгөдөш. Ол болза тыва улусчу педагогиканың айттыргаларына тураскааткан чаа шилелдер база көстүп өгөдөш. Ол болза тыва улусчу педагогиканың айттыргаларына тураскааткан чаа шилелдер база көстүп өгөдөш. Ол болза тыва улусчу педагогиканың айттыргаларына тураскааткан чаа шилелдер база көстүп өгөдөш.

ЧОДУРАА. Тыванын баш бир чарам үнүш. Чо-дуралар 10-15 м бедик мыл. Бөмбүрөктин соңгу өйт-чү куржаанда үнүп турар. Аны-кыч чодураалар Чөөн Сибирь-де болган. Ыраккы Чөөн чүкте үнүп турар. Роза че-четкилерин бөдүңгө хачмаажыр. Мактыг чодураалар Көредя, Кыдатта үнүп турар. Орай бышар чодураа. Оске чодурааларын алыгы — 2-3 неделя орай чекете-дир.

Чодураа хемсер, хөлдөр, кыдынга, чадаг иштээр аразыга үер. Чодураа кышка шымдык, шымка негеделиг үнүш.

И. Б. Мишуринын мактыг чодураамы ишкан-биле хай-лактантырган үнүшү «Пор-пала» (вишня-чодураа) деп адаан. Ол гибрид, хайбак үнүш.

Улуг биолог-эртемен тудурааны культуруг, чымыс бээр үнүп кылырын болам. Роза чекиттерге групп, аблюви, вишня, слива хамаар-жыр, ол ишкан чодураа-май айла чекетелир. Чаңык-биле эркен икжээ. Чаңгай чымыс чытталып эээр. Чоппак акык чөчөгөтөдир. Чодураам сап чаракчыны. Шырапч оюган бүрүлери Симырапчын турган-даа дег...

Чодураа эм шынарлыг. Оң хандымын икж-шөндүү ал-раанда, куанды, чүстөр араан-да база дөридеринге ажыглаар. Чекеттеринин хандымы-биле карак аарыларга, а бүрүлериң хандымы-биле өкчө аарын эмээр. Урези-перинде үстү-үндүрүп ап турар. Чодураанын составында гликозид, амингидалар, ситинилде кыскаста база эфир-лид үе бар. Амыларага бол-таш медицинага үнөш ол хире улуз үнүш.

Чодураа база бир тускай-лаң бот-шынарлыг. Чекете-ринин болган бүрүлериң үндүрүп турар күштүг чыды (фитонцидтер) агаарыг микробтарга арылган турар. Чодураанын сапдыг кыскаста фитонцидтери аажок күштүг.

Оң бөдүңү дөриг амьтаннар — амба, инфузория ол фи-тонцидтерден (чыттан) бети-де миунта иштине деген. Профессор Б. П. Токтин тудураа-биле мындыг дүржү-каны кылган. Чодурааның хоолдур дүрбүн каан бүрүл-ринден камага бактериялар болган мөгөлөрүн спорт-лары өдүр болган. Шаң мы-ндыг хооткан бүрүлериң шил савага ургаш, олче кара-сөөктерин, ыргак-сөөктерин сун каарга, каш-ла секунда иштинеде олар өлген.

Чодурааның дөрт мотурга-зын чуура иткен, саргылар-ны ол савага сун каарга, 15 минута болгаш өлтөөр. М-чургазы чуура соктап-соктап, кыраамы ол саваге сүз каарга, 20 минута болгаш өл-ген. Ичылдаа-лаа чодурааның бодуна хоралык чүлү, күш-түг фитонцидтери оң болу-вун хоралыкчыны ымыраала-күп четпес болган. Чодураа хөй фитонцидтери чаам, чабын үндүр, күзүн арай аэошти. Чодураадан аңгыда, фитонцидтер үндүрү үнүш-тер: хады, уады, ивек-нама, маргаа, каны, дуб, чеснов, кер, согуш, горчича.

Фитонцидтер үндүрүп турар фитонцидтери, хоорайын бир та дөвөсөөрүн чок тогөр пшолуучу хадарактарыг деаифонцилалар болуур.

Арга-арыгын агаары арыг, тынарга ийн дикриазыг үлөөнүн болганы ол-дур. Унүштөр агаарыг фитонци-терин үндүрүшкөн, боттарыг камгалат турары ол. Ичыл-чаң дөриг амьтаннара б-дээрга, үнүштөр бактериялар тыялдарар аарыгла-

Бурругу жуурларда мындыг хорутулар болуу чодураа болган чыжыраа үнүш черлерин кызыл шөкөз. Кат-чымыс үер үндүртөрүг сымгары, неерер хорутуг. Арыг иштине одалаткан, чыныг чорудура олуң өкүрер. «Өдөн артар, өртчөн артык» деп үлөгөр чугаа бичи чаш-тарга, аныктарга өбөлгө-вирин аныктарг чыгыс болуур.

Арга-арыг дээрге — икжи-лерин, ан-менинг чагаа болушпаан, кичиндигин баа болуу, ол ишкан хай-лаачаркы, күш-ажыкчы болу-рунга өөрөтпашаан, берге үелерде чурттан астарыга дуза болуу турар. Шаңдан бээр тыялар мындаг өг-оранга, ажык-агайга ажык-чыны, херетин билер бол-ган, бойдусту үнелер хүндү-лөп, кампаң билер чораша. Ам-даа болза чоңун хөй ке-лиш ошу салгы чорору. Бой-дус чаа, чараш чүүдү өскө-

1929 чылда, тодараглар-раа, 68 чылдар мурунда. Би-лиманын аязы болган ийн анык хөртөн чок апаарга, анык ош өөрөтпаш. А ужу-к-бичикке адаанын калы то-рон дүмүзө Оюн Бугалдай өөрөдн каан. Оң ачымдык Билинмаа кара аажы, ном-дун, бичи чоруп апарган.

1942 чылда Кызылдын № 2 школанынга ажиттыган ал-да ай хуусалыг санакчалар (бухгалтерлерин) түр куру-зуи дооксан. Барым-Хем-чик райоунынга код бухгалтер бооп айылдыг өгөдөш. Оң соонда Тес-Хем, Эрзин, чыл ууз-соксаал чокка ажылдаш, пенсияле үнелен. А ажы-толуп база «юрест бол-дунар деп өөрөшүн, чагып чораша хоочун болуур...

Дайы-Сөгбелер беш оол, ийн кыстыг эргим-ылак ада-нез. Уруглары шугу ада-нез дозая — юрестер Улуг огул Юрий дээди артеминг юрест, ам пенсияер. Олегни орапачыны, хемер кызы болган. Азыраап алаачы Кая, Хал чүртүг Хөтөк Сөгбел Хал чүртүг Хөтөк Сөгбел Сөгбенин алыс өскө-тороң чыктыр канда, хып тоон чымы үнеленп өгөдөш, азыраап-чүрттөп келгич чөри, ыраа кирген кайгамчык

Херек Дажыкый уруу Би-лимма 1921 чылдың шоны б-тин хундө Тес-Хем ко-жуунда Теректиг деп хеминг унуга төртүтүнгөн, саз алышкыларын беш дугар кызы. Амгы хүнүндө ол — хүндүдүг пенсияер, 77 хар-лыг. Тээли суураа уруу, кү-дөөзинин бажынында чурттан орап. Угааны чарт, алак-бышка ам-даа чык, алымын алдынык соруун, чыны ам-даа салбап, үнел-күрген чоңуна өртин колгон уузу болган хөдүг чуртталгач-тын дугайында сеткиленин ханымыдан анык-чакыт чок-ка хоорен берип орап, кол-чүг чугаакан болган сол-дунг. А калы тоорон ыс дун, мазы Сумучу Аня Дажыкый кызы 68 харлыг, өскө-тороң Теректиг хеминде оюн ол, ичин чире чурттан орап. Устүндө бижженин хөй алыш-кылардан артык ийн кичи ол...

Оларын төрөн адамы Оюн Дажыкый акыныга ой мындыг сурагыг мөгө бол-ган ачы кичи чораша. А адамы Чоолу Силинмаа ол уеле У. Шылаа, Хараалыг хем ол ынаар чурттан чораш сартыга дээр бир төрө-болук чоңун кызы болуур...

Херек Дажыкый уруу Би-лимма 1921 чылдың шоны б-тин хундө Тес-Хем ко-жуунда Теректиг деп хеминг унуга төртүтүнгөн, саз алышкыларын беш дугар кызы. Амгы хүнүндө ол — хүндүдүг пенсияер, 77 хар-лыг. Тээли суураа уруу, кү-дөөзинин бажынында чурттан орап. Угааны чарт, алак-бышка ам-даа чык, алымын алдынык соруун, чыны ам-даа салбап, үнел-күрген чоңуна өртин колгон уузу болган хөдүг чуртталгач-тын дугайында сеткиленин ханымыдан анык-чакыт чок-ка хоорен берип орап, кол-чүг чугаакан болган сол-дунг. А калы тоорон ыс дун, мазы Сумучу Аня Дажыкый кызы 68 харлыг, өскө-тороң Теректиг хеминде оюн ол, ичин чире чурттан орап. Устүндө бижженин хөй алыш-кылардан артык ийн кичи ол...

Салчак САРЫГ-ООЛ.

Дагба

Улуг мага-боттуг, долгөм хөрөгтө мөгөн Мөгө-Дагба дийар. Даш көдүр талазы-биле ачаа дөңкөжөр кичи көрбөз мен. Черге чыткан даштыг ийн холу-биле тавар доуду бээр. Оон бир шугул-генин, бир ужуурлешкенин сактыр-дыр мен, 64 мөгө хү-решкенде. Моолга хурейин чорашап, бир аймактын ары-лаа мөгөз-биле хурейи бер-ген, чартыкташ, доңгайтар дүжүргө-диш. Шугулге кел-тер, сезингеш, ужуурлешкеш чери база бар. «Кичи чери кичирээпте» деп чүе ол-дур ийн.

Дарыжык

Мөгөп-шылдас, акылгыр-кежэ, алтара хөрөгтө мөгө. Шарыга барга тарааны кал-ды-лаа бергөдөшкөн дөң чүдүрүтөр. Кызылга болган наадым-чыскаал үезинде оол

Мындыг таварылганы сактын көрөйи.

Мындыг таварылганы сактын көрөйи. Кызылга чүе. 128 мөгөл 4 мөгө артыкан. Бирээни чөөн дөмөктөг, мажаалай дег улуг орус мөгө Рванов артыкан. «Рвановчө» чүе. Маргаажыкты салычар деп бир-ле кичи алгырды. Мөгө салыкчылары иш-чаар кылды-даа. Ону чыра тэркеш, черге чыгыр башы каар болган. Маргаажык карак чивеш аразында Рвановту бутташ, арыг оокташ. Маргаажык шугулган.

Күдерек

Амбын-ноян хаа, дүжүмө-терин эдертеж. Моолчо ая-таймышкан, 512 мөгөн хү-рештирген. Ушкү хүдө Ты-вадан барган мөгөлөр шугу-оокташкан. Чүгө У. Шылаа чуртуг Күдерек адаан-мө-рөйгө шугулган. Арылаң-Чамыяк ишкан мөгөлөрүн ооктап чораша. Сөөлүлөдир Семис-оол Сарыларга оокташкан, содак-шугулаан белке берген. Ук мөгө республика черегин маргалдаа каш удаа шугулган. Салган дамаачан тыва хүреш ол-дур.

ҮШ ХАЛАПТЫҢ ЭҢ АЙЫЛДЫҢ

Эртен 1997 чылда Иштик херекер ламанын Күрүснн өртсө улур албан өргөсөлүнн аякыдакчылары, иштин-биле республиканын депискэринге 2577 дүвүрээниң үнүшкүчүлери кылган. Оларын иштинде өрт өжүрөрүнө—716, өрт-техника өөредилге кичээлдерге—706, авария уауткаарычче—69, мөгө дын-дымыкчынары—507 база бажым-балгатык алыш-чөк каргыракталым-хуюкталган черлерге — 479 катан үнүшээр. А чүгө өрт өжүрөрүнче кылдыган үнүшкүчүлөрү 1996 чыл-биле децээрге, 1,3 катан эвээн болган.

Бистиң амьдыралымыста өөрүшкү-муңгарал-биле катая-хаара хоорашан база бир утуудурубас 1997 чылда үнел, чаа чылды улур алдынык. Оң-биле калы Кү-рүснн өртсө улур албан өргөсөлүнн чыл иштине чоруктан ажык-хөзөңгө түшкөлөрүн болган респу-бликанын депискэринге бол-ган өрттерин сая-туууч, когаралык база оң чыла-чүтүп турар кол-кол чыла-чүтүшпаш чурттакты чоп-таштырар үе келген. Чүгө дээрге, өрт айымын чырык өртчөмчө үш халаптын эң айымын база когаралык чыл үнүдүлү кичи бурга-мелерин, ону баш бурнуаар болдурубас дөштө аны-бүрү хөмчөгөрүн алык чугула.

Бойдузун шак бо чыгар-бүткөн айыл-халаан үдү-дүтүн бээр күрүчтө болган чурттакты чопта улуг когар-ралдарын чедирин турар. Бичанга өрттүн айыл-халаан республиканың деп-вискэринге баш бурнуаар болдурубас талазы-биле хөм-чөгөрүн күрүчтө өрт-хай-гаарал аякыдакчылары чо-дуп турар. Ол чүг дээрге, аны-бүрү хамаарылганы албан-буудурунга, ораана-шпа, аяк аякы-агылдарын башы-балгаты, тулуг-суур-ну өртсө улур байланып хылаан. чоп араашта тайы-бырларын чорудуп турар.

Иштин-биле чыл дүргү-зүндө улудуучу даргаларга болган харыскагалык кичи-лерге өртсө улур дүмү-штерин шыныгы сагыр 2715 негелде бажиктерин берген турган. А оң күсселдеш-кылаан, катан хыналдага кылдыга, өртсө улур хөм-чөгөрүнүн аякы чүгө 45,3 хуузу кылдыган. Бо чүгү көрүзүп турар дээрге өрт-дөшкөн хөмчөгөрүн өртсө улурне берген ламачынынга улудуучуларын ээ-кы-рымсаала чок чоруп улур-дигина берип турар. Оон

таварылганы кеземчө хөзөң өттүрүшкөн ойталаан. Бо болуп турар өрттерин сайгарып, анализтеп көрөгө, өрт айымын хөй кезинде кичилеринг бургуу-биле өжүрүп турар болган амы-үелде болгон хөмчээлде арты-лаан хөзөң.

Иштин өрттерин хөй болуп турар чөдөрлөр айтыр болза мындаг: чуртталга бажы-шынгарыга—458, сошпа-күлүтүра тулугларыга—45, салыг-саарыга топкаларыга—31, колдө ажы-алыг объек-тилеринге—33, сипен-шарбын шыжымдарына—15 өрт-тер болтулаан.

Моон алгаш көрөгө, дыка хөй объектилерин өртсө улур байдалы чогуур ден-неде өвөс, шугу объекти-лерин баштайгы өрт өжүрө-дөр-хөрсөк-биле хандык-тынганы—42 хуу, а суг хай-дырлыга—60 хуу үрелч.

Ол чүг дээрге улудуучу даргаларын болган харым-сагалыг кичилерин өртсө улур дүмүштерин херект-албай турары акша-тог-руктун чедирин дөштө чыл-дагаланар өртсө улур бай-далды бедик хөмчөөлө кө-дүрөсүнө шаптык болуу турар.

Иштин-биле өрт-хайгарал аякыдакчылары чөтөстөрү аякыда өлөр дөштө бүгү кү-жүү мээр угалдырып, өртсө улур хыналдагы үнүшкүчүлери кылбашаан, ону аныклар тургаш өртсө улур дүмүштерин хөй чы-лаан өрттерин — 98-а, далаанында уугулары өрт-биле ойнаанын—78, сарга-п өрт аныкын чорудуш тыг-даг 28, база өжөгөрөн өрт-тертен 34 таварылга өртсө болтулаан.

Устүндө айттынган чыл-дагаланарда өжүрүн үчүгө өртсө улур иштин-биле Рос-сия Федерациянын Кедем-ска хойлауачыга дүштүр 28 херекти оттурган болган 34)

Сөргей НОГАП-ООЛ. Иштик херекер ламанын Күрүснн өртсө улур албан өргөсөлүнн иже-рер-инспектору.

Тройдус болгаш кижжи

рыдан ховар аарыр. Ол хөй кезинде мөгөлөр ма-старындан хөй аарып ту-рар. Фитонцидтер үндүр-төөр-ле, үнүш болууда до-гандыр агаар камгалааны тургууш ап турары-ды. Ийги камгалаа — микр-обтар өлдүрү чүлү.

Чамдык үнүштөрүн илгип үндүрүп турар бүдүмелери чүгө бактерияларга өвөс. Чамдык өскө үнүштөргө таарымча чок болуп турары со-дунг. Ламаны бичи сирешти чыткан сагага сун каар, сирешти халаа бээр. Сиреш-ти өскө сагага сун каарга, алаа болуур. Ол бүгүчү арга-арыга чораша, шөшөн коор болза алырбас. Унүштөр-иниң ол хире улуг ажык-дузанын билбес болган ола-чын хүндүлөсө, камгалаачы-быс. Бистиң амьдырал-чур-галымыска үнүштөр аажок акыктыг болган калымыс-ка дуузалат турар.

Иштин-биле бойдус көчү-күрүлгөн, балыгланган, үрөткөн.

